

kijutó testi pánik, a gyász értelmezhetetlensége és az idő kíméletlensége; *van* a valóságnak egy olyan közelsége, amely innen van az ideológián. Van, hogy nincs tovább, hogy a nem-értés, a *je ne sais quoi* az egyetlen válasz, amikor nincs többé sem tagadás, sem állítás, csak a megkezdhetetlen és befejezhetetlen mondat, a fennakadt lélegzet és az elfordult tekintet, a kapkodó és a lassú és tétova mozdulat, amikor a valóság az, hogy az már nem a mi birtokunk, amint az idő sem a mienk többé.

S Á N D O R I V Á N

FÉNYVÁLTOZATOK – SÖTÉTSÉGBEN

Napló a másvilágból 2.

Szederkényi Ervin emlékének

Szederkényi Ervin 1987. február 21-én halt meg. Januárban küldtem el a *Jelenkornak a Napló a másvilágból* című írásomat. Nem tudom, olvashatta-e még Szederkényi. Csordás Gábor jelentette meg a februári számban.

(Az elhallgatásokat kioltó fény) Akkoriban gyorsultak a változások Európában, az országban. Úgy éreztem, mintha kapuban állnék, s próbálok átjutni a küszöbön.

Harmincegy év után is ilyen érzéssel olvasom újra a régi írást. De az is ösztönzött arra, hogy hasonló címmel, de most 2. számmal írjak *Naplót*, hogy nemrégiben álomban egy kapu előtt láttam magamat. A küszöbön túlról sugárzó fényben a hátam mögül kiáltást hallottam, „így volt”, a fényből meg suttogást, „így van”.

A korszakváltozások páros kérdése ez, gondoltam felébredve. Előkerestem az egyik régi dossziémból Eva Raupp-Schliemann illusztrációjának másolatát. A *per* elhíresült kilencedik fejezetéhez készítette. Azt a pillanatot ábrázolja, amikor a kapu előtt várakozó árnyéka a küszöbön túlról sugárzó fényben már olyan hosszú, mintha az alak már nem is önmaga volna, hanem az elválaszthatatlan múltja. A támaszkodó láb az árnyéksávban, a lépő a küszöb felett a levegőben. Átjut-e? Josef K. válasza közismert: „...a hazugságot avatják világrenddé”.

A harmincegy év előtti írásomat Céline szavaival kezdtem. Csak az marad szörnyű bennünk, meg a földön, s talán az égben is, írta, amit nem mondott ki senki, csak akkor nyugszunk majd meg, ha semmit sem hallgatunk el. Hozzátettem: súly a lelkeken, hogy olyan nagy írótól idézek, akit a második világháborúban tanúsított magatartásáért Franciaországban perbe fogtak és elítéltek. De sokféle csele van a létezésnek, írtam, Céline kollaboráns volt, regénymondatai azonban pontosak: akkor nyugodhatunk csak meg, ha nem hallgattunk el semmit.

A napokban olvasom, hogy a tudtommal legnevesebb francia kiadó, a Gallimard kiadni készült több mint hetven év után Céline antiszemita írásait. Az általános felháborodásra a kormány is közbelépett (érdemleges példa). A kiadott nyilatkozat szerint: „Franciaországban a rasszizmus nem vélemény, hanem bűncselekmény. Céline pamfletjei nem irodalom, hanem felhívás a gyűlöletre, megvan a kockázata, hogy erősíti az előítéletet.”

A Gallimard elállt az újrakiadástól. Vezetői tudták, hogy egy nagy író műveinek értéke és az író erkölcsi értéke nem mindig esik egybe.

(*A szembenézés ragyogása*) A *Jelenkor* előző, nyolcvanhetes januári számában jelent meg Mészöly Miklós *My Jo* című dialógusa. Két öreg, egy nő és egy férfi közös úton, sejtethően a halál felé: „Merre menjünk most a nagy kivilágításban?... a nap dolga, hogy fényes legyen... csak a fény uralkodik, más szóba se jöhet...” Fogják egymás kezét. Mintha a nagy fényesség nem is az utolsó előtti pillanatok kivilágítása volna. Inkább a múltból induló, véget nem érő utazás egyik szakaszának látomása, amelyben együtt élnek át a múltjukat, a jelenüket és a sejtethető jövőt.

Mintha haladna velük egy atlétatermetű ősz férfi. Szólna is hozzájuk: „Szembenézni a nappal, a jelen idővel.” A két bandukoló mintha erre a biztatásra emelné fejét a fény felé.

„Egy pillanatra sem szabad hátrat fordítani a tűző napnak, a megváltás egyetlen lehetséges dimenziójának – írja máshol Mészöly –, amiben epikum és történelem, gondolatok és filozófiák végre megkaphatják a maguk autentikusságaikat. Addig azonban pokol a jelen idő és vereség minden előlegezett remény.”

A két öreg szavaiból úgy tűnik, tudják, hogy útjuk „nem autentikus” a múltjuk nélkül.

A nyolcvanas évek elején írta Mészöly a dialógus első változatát. A kelet-közép-európai história világában, amelyről sokan beszéltek (Bibó István, Szűcs Jenő), amelyről nemrégiben mondta Földényi F. László Radics Viktóriával folytatott beszélgetésükben, hogy mifelénk a hagyomány *gyökérzete sérült*, semmi nincs soha egyensúlyban.

Ezen a ponton nem kerülhető meg, hogy ebben kereshetők a rendszerváltás sikertelen mivoltának okai is: a gyökérzet sérültségében, az egyensúly örökös hiányában, vagyis abban, hogy a lakosság évszázadok óta nem ismerhette a demokratikus létformákat, magatartásokat, mentalitásokat, az új kormányzatok pedig a demokratikus országhirányítás szisztémáit-tapasztalatait. Ama kapu előtt várakozó támaszkodó lába soha nem állt szilárd talajon, mindig mocsárban, posványban. Mészöly *ilyen* ontológiai-história terepen ösztönzi emberpárosát, hogy nézzenek szembe a tűző nappal, a múltat is magával hurcoló jelen idővel.

(*Camus fényárnyékai*) Camus-nél az izzó fény azt világítja meg, hogy az abszurditás nem a világban, nem is az emberben, hanem egymáshoz való viszonyukban van.

Miközben Meursault anyja koporsóját kíséri, az ég már tele van napfényvel, érezhető a súlya, ha lassan megyünk napszúrást kapunk, viszont ha sietünk, megizzadunk, viszont ha sietünk, megizzadunk, hallja a menetben. Később már a tengerparton a napfény majdnem merőlegesen hull a homokra, „s a tenger szinte már tűrhetetlenül ragyog... az egész part vibrált a napfényben... úgy éreztem, minden meginog, az ég egész szélétében megnyílik, s tüzest hullat a földre”. Négyyszer ló az izzásban heverő testre, s megérti, hogy „leombolta az egész nap egyensúlyát”.

Az egyensúlyvesztés pillanatában kezdődött el minden, gondolja később a börtönben.

Camus a létezés egyensúlyának „kizökkenéséről” ad hírt. Ez önmagában *nem* abszurditás. Az ember nincs külön az egyensúlyt nélkülöző világtól, s a világ sem az egyensúlyt veszített embertől. De itt az egyensúlyt veszítő világ és az egyensúly nélküli ember azért összekapcsolhatatlan, mert Meursault nem a világgal, hanem a benne élő fel nem ismert „valakivel” próbál kapcsolatot tartani. A „külső” fény ráhullik, de mindaz, ami „belül” idegen, árnyékban marad.

Camus másféle fényt is ismer. Olyant, amelyik megkísérli oldani az „egyensúlyvesztés” abszurditást. A *pestis* Rieux doktora ismeri a felelősségérzetet. Az epikai ábrázolás hitele itt megegyezik a sziszüphoszi gondolattal, mely szerint: „Dmitrij Karamazov kérdése, »Miért?«, továbbra is fel fog hangzani, de a sötétség mélyén elkerülhetetlenné válik egy világító fény”. Rieux felismeri ezt, és azt is, hogy a bacilus azonban sohasem pusztul el, és eljő a nap, amikor „a pestis az emberek szerencsétlenségére és okulására felébreszti majd a patkányait”. Amiként, tehetjük hozzá, a huszonegyedik század második évtizedében.

(*Mészöly fényárnyékai*) Béládi Miklóssal beszélget 1968-ban. „Állandóan foglalkoztat valami belső egyensúlyvesztés, pontosabban több-énűség... a két véglet állandóan bennem van.” Béládi a „figyelmeztető hasadásra” hívja fel a figyelmet, amelynek következményeként a művészet nem tehet semmit és mégis életmegváltást hozhat. Mészöly válasza: „A kettő nem elválasztható.”

A „belső egyensúlyvesztést” akár camus-i hatásnak is tekinthetnénk. Ez idő tájt írja *A világoosság romantikája* című esszéjét: „Képzeld el, hogy egy fal nélküli vaksötét térbe keskeny, de annál vakítóbb fénysáv hasít bele. Camus hősei ilyen fénysávban élnek.” De ebben a sávban ugyanakkor a „dolgozók” árnyékában is élnek, mert Camus alakjai „lázasának gyökere igazi ontológiai megrendülés”.

A humanista korszak értékvilágának, fogalmainak elenyésztését az irodalom már száz éve felismerte. Regényben Prousttól, majd Kafkától indul a sorozat (Woolf, Camus, Broch, Beckett, Claude Simon, Bernhard, Sebald). A magyar irodalom más úton járt sokáig. Mészöly „korrigált”, tartotta nyomukban a lépést. Camus mellett leginkább Beckett-tel foglalkozott. Megérezte, hogy végjátékaiban a pislákoló értelem nem tud kihunyni. (*A játszma végében*: „Önnek tudnia kell, hogy milyen lett a föld...”; a *Godot*-ban a végső elindulás pillanatában az állva maradás.) Beckett figurái az utolsó pillanatokig térképezik magukat, írja erről.

A maga alakjait is az egyensúlyvesztés időterében értelmezi. Szörényi Lászlónak mondja 1979-ben, hogy az atlétát... egyrészt a teljesítmény görcse, másrészt a tisztaság egyfajta etikai görcse motiválja; Saulus a maga tisztaságesszményébe bezárkózva építi személyes világát, de ugyanakkor – mondja – a „másik útra” térve a közösségben való megvalósítás vágya vezet.

Ez hajtja Mészölyt, amikor megírja *A negyedik út* cím alá rendezett esszesorozatát. Akkor is, amikor nem kíván lemondani politikai közvetítő szerepéről és az egységes nemzettudat lehetőségeit keresi: „... a nemzettudat tartalmi reformja nélkül nincs terápia... ez azonban a reformkor szellemi műhelymunkáját igényli”.

Mindeközben nemcsak önmagával ütközik. Vitájukban Nádas Péter mutat rá arra, hogy egy nemzetnek nem lehet ugyanúgy tudata, mint az egyénnek, mert a nemzet nem egy test. Nádas joggal vitatja a közvetítői szerepet is: ellentétes szándékok között, ha azok nem egyenrangú értékvilággal rendelkeznek, a közvetítés meddő kísérlet marad.

Mészöly 1990 őszéig nem adja fel. Megjelenik Csoóri Sándor *Nappali holdja*. Mészöly másnap kilép az Írószövetség elnökségéből. Az elvárási horizont „fénye” és a tapasztalat „árnyéka” közötti egyensúlyteremtés lehetősége elenyészett. Ezekben a hetekben idéztem korszak-naplómban Szabó Zoltánnak az emigrációból küldött egyik üzenetét: „Minden országban az szabadul fel, ami van. A demokrácia tulajdonképpen nem tesz mást, mint formába, napfényre hozza azt, ami egy társadalomban rejlik”.

Mészöly rövidesen besétál a Helikon Kiadóba. Átadja a korábban már megjelent *Elégia* című hosszúversének átdolgozott gépiratát. Négy száz számozott példányban jelenik meg – az egyiket dedikációjával őrzöm.

Az *Elégia* recepciója a prózát versre cserélő poétikai váltással foglalkozott. Más a lényeges. Az *Elégia* búcsú a humanista kultúrakorszak fogalmaitól, összegzése mindannak,

ami Mészölyt egész pályáján foglalkoztatta. Mindig vágyódott a *kívánatosra*, de ez nem homályosította el előtte a *valóságot*. Az *Elégia* sorai ebben az egyensúlykeresésben hullámzanak: „Tehát mégsem / s hozzá a kivésett, mégis... ülj várásban Herceg / és álmodd a valót... Mert ekképpen van minden Herceg / Késő mondani mást”.

Eva Raupp-Schliemann illusztrációjának kapujában látom őt köztes helyzetben. A küszöb előtt támaszkodó lábbal még a történelmi-kulturális-metafizikai váltás árnyékában, a másikkal már az áradó fényvel megvilágított reményben.

Búcsúja óta a tapasztalat uralja az elvárást.

(*A betűk átragyogása a romokon*) Borges ír arról, hogy az Alef a Szent Könyvek első betűje: az átmérője két vagy három centi, de benne van a világűr, nem kicsiben, hanem eredeti térfogatában. Egyik versében megjelöli Spinozát, amint elvonulva a rettenettel teli korától a gyémántját csiszolja. Borges leírásában a csiszolt gyémántok hasonlóak az „Alefekhez”, amelyek sorozatában ott van a világegyetem eredeti térfogatában.

Lapozom Ország Lili albumait. Romfalak. Nem nyíló kapuk. Korok, kultúrák pusztulásának jelei. A *Labirintusok angyalokkal* címűn az angyalszárnyakról fény árad, de a labirintusok sötétben maradnak. Az *Írások a falakon* címűn az Alef-betű megvilágítja a sötétséget. A *Pompeji falak* címűn a romok felett világító ikonok.

Ország Lili képein mindent áthatolhatatlan falak vesznek körül: útonlét a fenyegetettségbe zárva. Minden elemi részecskében ott van a jelen lévő múlt.

(*Fénytelen sugárzás*) 2007 júliusában meghalt Ingmar Bergman, ugyanaznap Michelangelo Antonioni. Véget ért az európai film aranykora, írtam akkoriban. Földényi F. László továbbmegy. Filmelemzésében a kulturális korszak változásának mintázatát is adja. *A melankólia dicsérete Filmsíró* című fejezetében végigvezet azokon az évtizedeken, amikor a film a második világháború után még kultúrateremtő tényező volt, elemzi, miképpen halványult el ez a hatása filmiparrá válásában, amelyben a fő szempont az eladhatóság. A korábbi szakaszban, írja, még születtek olyan filmek, amelyek az emberi sorsról beszélve Európa sorsáról is szóltak. Aztán az ipar, a sikervágy egyre jobban érvényesült: „... amit ma filmnek nevezünk, annak túlnyomó része a valódi emberi hiányt, a metafizika iránti eredendő éhséget mesterségesen ébresztett álhiányok sokaságával takarja el”. Vannak még nagy filmek, de magányosak, nincs széles körben kultúrateremtő erejük. Haneke, Ray Anderson, Jeles András, Lars von Trier, Tarr Béla, Wenders filmjei, írja, valami ellenében születnek, utóvédharcosok, „úgy tesznek javaslatot a transzcendencia visszanyerésére, hogy közben tisztában vannak a világállapot megkerülhetlenségével... a megelőlegezett pusztulás mögé is betekintenek, s ezt a régi nagy európai hagyomány tükre elé állítják”.

(*A sötétség megvilágítása*) A történelem angyalának tekintete Walter Benjamin szavaival egyetlen katasztrófát lát, amely szüntelen romot romra halmoz. A szellemi rámutatások az elmúlt háromnegyed évszázadban három korszakváltó fordulatra koncentrállhattak.

1. A második világháborúban a hajótest ingása olyan erős volt, hogy a legjobban felerosított lámpások is felborultak; olyan méretű volt a szenvedés, hogy itt maradt, nemcsak fizikai, drámai erejével, de metafizikai jellegével is; ezért az ember arra kényszerül, hogy felelősséget vállaljon nemcsak azért, amit tett, amit tenni szeretne, hanem azért is, amit önmagáról gondol; a hagyományos értékek veszélybe kerülnek és szétmállnak egy korszakban, amit morálon túli korszaknak nevezhetünk, amikor a történelem szakadéka olyan nagy, hogy jut benne hely mindenkinek, mert a civilizáció is, az élet is törékeny, a múlt pedig egy halom törmelék egy olyan jövő küszöbén, ami ismeretlen; a mindennapi élet minősége és a kultúrák különbözősége, a más népek különösségének felismerése soha

nem volt ilyen brutális. (Kivonat André Malraux, Karl Jaspers, Paul Valéry írásaiból. Forrás: *Korunk szellemi körképe*, Occidental Press, Washington – 1961.)

2. Az ezredfordulón általánosan ünnepelt államalakzatok jöttek létre a kelet-közép-európai országokban, miközben a szélsőségek új változatokban ütötték fel a fejüket; a történelem valóságának helyére a médiában, az informatikai hálózatokban megjelenő képek léptek; mindent elárasztott a szimuláció, a haladást egyre inkább a bomlás váltotta fel; eltűnt a különbség jó és rossz, igaz és hamis között; elhalványult a szabadság, az emberi jogok, kezdetét vette egy folyamat, amelyben az újabb demokráciák éppen csak megszülethettek, a nyugatias minták helyett máris a múlt államforma-változataival kacérkodtak; annak az emlékezetnek a helyére, amely azért rekonstruálja a múltat, hogy tanulságokat vonjon le belőle, a múlt „befagyasztása” került, amely alkalmatlan az okulásra; az új hatalmi erők olyan jelent konstruáltak, amelyben „a pártnak mindig igaza van”, az emlékezet nyelvét újra az emlékezettörítés szorgalma uralja; az emberi helyzet történelmi megértésének nem látszanak a feltételei; a világ képe elhúzódik a szavakkal való hiteles közölhetőség köreiből. (Kivonat Jean Baudrillard, Jan Assmann, George Orwell, George Steiner, Balassa Péter írásaiból.)

3. Az új század második évtizedének végén az újabb események újabb struktúrákká szilárdulnak. Nemrégiben Jean Baudrillard ezeket az időket az utolsó előtti pillanatoknak nevezte, az olyan szélsőségek beköszöntése előtt, amikor már nincs mit mondani. A szélsőségek beköszöntöttek, de továbbra is van mit mondani. Baudrillard nem ismerte fel, hogy a história árja nem ismer végpontot. Valaminek a vége nem a vég. Amivel éveinkben szembenézhattünk, az a ránk zuhanó históriának egy újabb szakasza. Ebben a téridőben kavargó az angolszász világban két törekvés: elszakadás a maga múltjától, s ezzel Európától is, és az igekezet ennek a távolodásnak a megállítására; ebben a téridőben ingadozik a német, s ennek következtében az európai stabilitás; erősödik az orosz és a kínai befolyás, és általánosan megoldhatatlanok az új népvándorlás következményei. Ugyanakkor mintha visszafordíthatatlanok lennének a kelet-közép-európai zóna egyes országaiban az autoriter törekvések; elenyésznek a humanista kultúrakorszak értékei-fogalmai, az így támadt ürbe betörnek a történelem valóságát eltakaró rémeszmék, s még nem mutatkoznak annak a jelei, hogy üthet az állapotok tarthatatlanságának órája; várakozni kell az alagút végén megjelenő fényre, amikor vihar kerekedik, amely feltartóztathatatlanul űz a jövő felé.

(*Kettős lángáradás*) Fél évszázada láttam először még a Jeu de Paume-ban Monet roueni katedrálisképeit az egyik emeleti teremben, amelynek nem voltak ablakai, mégis ez volt a múzeum legvilágosabb terme. Képein Monet kibillentette a megszokott fényviszonyokat az egyensúlyukból, a mozgást kereste, a világgóság hatalmát és tűnékenységét.

A sugárzás leszökött a falakról, szétáradt, mintha még abba az irányba is elindult volna, ahol évszázadokkal előbb ugyancsak fény csapott az ég felé, egy tizenkilenc éves lányka testét perzselő máglyatűz fénye. A katedrális közelében.

A történelmi emlékezet és a művészet megörökítő ereje üdítő páros. Jeanne d'Arc szenedő testének roueni máglyafénye a középkorias sötétséget, évszázadokkal később az áldozati hely faláról leszökő sugárzás a múzeum legsötétebb termét is megvilágította.

(*Az eltűnt fény nyomában*) Szabadon Prousttól az *Álmok, szobák, nappalokból*: a fény ereje gyorsan, de folytonosan, s megállíthatatlanul bontakozva a szemem láttára fokozódott, nőtt, növekedett, bevont mindent azzal a folytonos arannyal, amelyből a nyári nap ragyogása áll, és a fényes térség mögött maguktól pihentek el az árnyak.

A *Recherche* legtöbb oldalán ragyog az emlékezés fénye, habár, amiként Hermann Broch megjegyzi, az első világháborúban játszódó fejezetekben már sötétülnek a napok. A szövegfolyamnak van egy olyan sora, amelyben megjelenik a belga város, Mechelen neve.

Mióta ezt felfedeztem, Mechelen középpontja maradt annak az útonlétnek, amelyen Proust még az *En* egyben tartásáért veszi kezébe a tollat, de csaknem száz évvel később Sebald vándorlója már csak rekonstruálja az *En* elsüllyedését a történelem mélyén.

De Mechelenel a középpontjában a fény a múltba is visszavezet. Huizinga a középkorról szóló könyvében: Georges Chastellain burgundi költőkrónikás követi Merész Károlyt, mikor 1467-ben bevonul hadával Mechelenbe. Amikor az ellene lázadók vezérére a város főterén lesújtana a hóhér pallosa, megálljt kiált a lovagerények fényében.

Mechelen nem az egyetlen város, ahol vérpádok álltak, ahol az egyik hódító a másikat maga alá gyűrte, ahol különböző hercegek, királyok, fejedelmek törekedtek a hatalomra. A huszadik század első háborújában itt egész városrészek semmisültek meg. A második világháborúban a városlakók közül 25 265 zsidót deportáltak a náciuk Auschwitzba. Mechelenbe érkezik meg az *Austerlitz*ben Sebald vándora. Gyalog megy tovább a tíz kilométerre lévő Willebroekig. Előveszi hátizsákjából Dan Jacobson londoni irodalomtörténész naplóját, amely arról szól, hogyan kereste a szerző nagyapjának, Heschelnek a nyomait. Leírja, hogy a nagyapa halála után felesége kivándorolt Litvániából Dél-Afrikába, ahol aztán hatalmas gyémántbányák közelében élt gyermekeivel. A család múltját kereső Jacobson odaérkezve lepillant a több ezer lábnyi mélységbe. Félelmetes látnia, hogy „egy lépésnyire a szilárd talajtól ekkora üresség tátong, nincs átmenet, mindössze a perem, az egyik oldalon a magától értetődő élet, a másikon az elképzelhetetlen ellentéte. A szakadék, ahová semmilyen fény sugar nem hatol le...”

Olvassa Sebald vándorlója Jacobson családjának és népének letűnt régmúltját, mindenben csak a pusztulás jeleit látja, aztán útnak indul vissza, maga mögött a sötétséggel Mechelenbe, ahová akkor érkezik meg, amikor esteledett.

(*Egy világitó szignó*) Szederkényi Ervin temetésére Balassa Péterrel és Poszler Györggyel együtt mentünk Pécsre. Álltunk a búcsúsorfalban. Tíz fok mínusz is lehetett. A téli nap fénye a ravatalra hullott. Akkoriban, ezerkilencszáznyolcvanhétben indultak a változások. Ezt próbáltam a temetés előtt megjelenő írásomban éreztetni. Olvashatta-e még Szederkényi? Írtam Csordás Gábornak. Válasza Párizsból:

„Ervin a februári számnak már csak az általam összeállított tartalomjegyzékét látta. Valamikor január közepén a tudószanatóriumba vittem fel neki. Rábólintott. Azt mondta, olyan, mint a régi *Mozgó Világ*. A kéziratot viszont olvasta és szignálta nekem...”

A szignója annyi év után is a sötétségen áttörő fény.